

**Інтегративна концепція
соціальної напруженості — методологія,
концептуальна схема, прагматика**

Анотація

У статті запропоновано інтегративну концепцію соціальної напруженості. Актуалізація проблеми обґрунтовується розмитістю дефініцій поняття соціальної напруженості, наявністю багатьох понять-супутників (конфлікт, війна, боротьба, протест, супротив, аномія тощо) з невизначеним статусом стосовно СН, а також браком розуміння того, як пов'язані між собою прояви соціальної напруженості на макро-, мезо- та мікрорівні соціальної реальності.

На підставі парадигми складності (complexity theory), практичної парадигми (П.Бурд'є), мережевого підходу (Б.Латур) та запропонованого концепту "соціальної тканини" сформовано поняттєвий каркас, за допомоги якого побудовано основну концептуальну схему. Остання являє собою трифазну динамічну модель соціальних змін, де соціальна напруженість виступає головним параметром фазових переходів між якісно відмінними станами суспільства. Це такі стани: 1) стабільність; 2) конструктивно-адаптивна нестабільність; 3) деструктивна нестабільність. Обґрунтовано, що домінантна поведінкова реакція на зростання СН і домінантний спосіб виходу із ситуації в кожній із виокремлених суспільних фаз будуть різними: 1) стабільність — біографічний спосіб; 2) конструктивно-адаптивна нестабільність — локальні конструктивні солідарні колективні дії; 3) деструктивна нестабільність — масштабні деструктивні колективні дії, протести, конфлікти, революції.

У рамках запропонованої моделі соціальна напруженість дістає трактовку на кожному з рівнів соціальної реальності: макро — розрив соціальної тканини; мезо — порушення ustalених практик мережевих взаємодій; мікро — габитуальна криза, криза емоційних станів.

Вказано на нелінійність та неоднозначність векторів можливих фазових переходів між суспільними станами і показано вирішальне значення менеджменту

СН у процесі переходу системи з одного стану в інший. Наголошено, що моніторинг змін у повсякденних практиках мережових взаємодій та відповідних емоційних станів членів суспільства є ключовим моментом у продукуванні адекватних менеджерських рішень.

Ключові слова: соціальна напруженість (СН), парадигма складності, соціальна тканина, практики мережових взаємодій, габітуальна криза, фазові системні переходи, менеджмент соціальної напруженості

ЛЮБОВЬ БЕВЗЕНКО,

доктор социологических наук, ведущий научный сотрудник отдела социальной психологии Института социологии НАН Украины, Киев

Интегративная концепция социальной напряженности — методология, концептуальная схема, прагматика

Аннотація

В статье предложена интегративная концепция социальной напряженности. Актуализация проблемы обосновывается размытостью дефиниций социальной напряженности, наличием многих понятий-спутников (конфликт, война, борьба, протест, сопротивление, аномия и т.д.) с неопределенным статусом по отношению к СН, а также неопределенностью с пониманием того, как связаны между собой проявления социальной напряженности на макро-, мезо- и микроуровне социальной реальности.

На основе парадигмы сложности (complexity theory), практической парадигмы (П.Бурдьё), сетевого подхода (Б.Латур) и предложенного концепта “социальной ткани” сформирован понятийный каркас, с помощью которого построена основная концептуальная схема. Последняя представляет собой трехфазную динамическую модель социальных изменений, где социальная напряженность выступает основным параметром фазовых переходов между качественно различными состояниями общества. Это следующие состояния: 1) стабильность; 2) конструктивно-адаптивная нестабильность; 3) деструктивная нестабильность.

Обосновано, что доминирующая поведенческая реакция на рост СН и доминирующий способ выхода из ситуации в каждой из выделенных общественных фаз будут различными: 1) стабильность — биографический способ; 2) конструктивно-адаптивная нестабильность — локальные конструктивные солидарные коллективные действия; 3) деструктивная нестабильность — масштабные деструктивные коллективные действия, протесты, конфликты, революции.

В рамках предложенной модели социальная напряженность получает свою трактовку на каждом из уровней социальной реальности: макро — разрыв социальной ткани; мезо — разрушенность устоявшихся практик сетевых взаимодействий; микро — габитуальный кризис, кризис эмоциональных состояний. Указано на нелинейность и неоднозначность векторов возможных фазовых переходов между общественными состояниями, и показано решающее значение менеджмента СН в процессе перехода системы из одного состояния в другое. Отмечено, что мониторинг изменений в повседневных практиках сетевых взаимодействий и соответствующих эмоциональных состояний членов общества является ключевым моментом в выработке адекватных менеджерских решений.

Ключевые слова: Социальная напряженность (СН), парадигма сложности, социальная ткань, практики сетевых взаимодействий, габитуальный кризис, фазовые системные переходы, менеджмент социальной напряженности

LIUBOV BEVZENKO,

Doctor of Social Sciences, Senior Research Fellow, Department of Social Psychology, Institute of Sociology of NAS of Ukraine, Kyiv

Integrative Concept of Social Tension: Methodology, Conceptual Scheme, Pragmatics

Abstract

The paper proposes an integrative concept of social tension (ST). The relevance of the issue is determined by vague definitions of social tension itself, by a fairly large number of satellite concepts (conflict, war, struggle, protest, resistance, anomie, etc.), which have an uncertain status with respect to ST, as well as by lack of understanding of how manifestations of social tension at the macro-, mezo- and microlevel of social reality are related to each other.

Using complexity theory, P. Bourdieu's practical paradigm, B. Latour's network approach and the suggested concept of "social fabric", the author has built a conceptual framework underlying the basic conceptual scheme. The latter is a three-phase dynamic model of social changes, where social tension acts as the main parameter of phase transitions between qualitatively different states of society such as: a) stability; b) structural-adaptive instability; c) destructive instability. It is substantiated that the dominant behavioural response to the increasing social tension and the dominant way to handle a particular situation in each of the designated social phases will be different: a) stability — biographical; b) constructive-adaptive instability — local collective actions, usually constructive and solidaristic by nature; c) destructive instability — massive collective actions like protests, conflicts, revolutions, which are destructive by nature.

Within the framework of the proposed model, social tension is interpreted at each of the levels of social reality in the following way: a) macro — disruption of the social fabric; b) mezo — destruction of the established practices of network interactions; c) micro — habitual crisis, crisis of emotional states.

The author draws attention to the non-linear and ambiguous character of vectors of possible phase transitions between different states of society, stressing the crucial importance of ST management during transition from one state to another. It is noted that the monitoring of changes in people's everyday practices of network interactions and in their corresponding emotional states is a key element of producing adequate managerial solutions.

Keywords: *social tension (ST), complexity paradigm, social fabric, practices of network interactions, habitual crisis, phase and systemic transitions, management of social tension*

1. Актуальність

Ключовою темою, навколо якої буде побудовано цю розвідку, є тема соціальної напруженості. За всієї інтуїтивної очевидності її актуальності, послідовно артикулювати це виявляється не так просто. І для цього є багато причин.

Починати обговорення актуальності теми з апеляції до праць, що констатують кризовість, нестабільність, непередбачуваність сучасного світу, стало, з одного боку, доволі поширеним прийомом, а з іншого — вже й доволі банальним. І в цьому є певна інтрига. Десять–п'ятнадцять років тому в таких твердженнях і цитуваннях соціологів-класиків цього підходу (З.Бауман, У.Бек, П.Штомпка, Ф.Фукуяма, І.Валерстайн, Е.Гіденс, Н.Луман, Е.Тофлер та ін.) була певна несподіваність і новизна; це виглядало викликом на тлі латентних очікувань світової стабілізації, інтеграції, єдності, ґрунтованих на ідеї глобалізації, мультикультуралізму, універсалізації цінностей і т.ін. У те, що кризовість і нестабільність є тимчасовою і все швидко поверне на довгоочікувану світову рівновагу, вірили навіть ті, хто багато писав про кризу. Тему сталого розвитку обговорювали широко і впевнено. Здавалося — треба лише звернути на це увагу, усвідомити, додати трохи зусиль і все нормалізується.

Але зараз ситуація змінилася, і суть її можна висловити таким парадоксальним чином — стабільними стали саме нестабільність і криза, причому ця криза постійно поглиблюється і збільшується в ареалах охоплення.

Нещодавно з'явилася масштабна ювілейна доповідь членів Римського клубу (50 років діяльності: 1968–2018) під назвою “Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet” [Weizsaecker, Wijkman, 2018]. Оскільки з перекладом тут треба бути дуже обережними, то я наводжу в оригіналі. Але суть цієї ґрунтовної, багатопланової, системної та міждисциплінарної аналітики світової ситуації, викладеної авторами на більш як двох сотнях сторінок, коротко звучить так: спостерігаються всі ознаки глибокої і небезпечної світової кризи, яка заторкнула всі сфери людського життя — політики (зокрема, й демократичних принципів), економіки (зокрема, основ капіталізму), культури, що можна деталізувати як кризу моралі, цінностей, гуманізму, освітньої системи, що слугувала людству з часів Просвітництва [Матвейчев, 2018]. І часу в людства дати цьому раду є не так багато.

З такою заявою, звісно, можна сперечатися, і тих, хто це вже робить, не бракує. Але робити це доречно лише щодо деталей, у плані міри кризовості світової системи, а не в плані констатації наявності кризи як такої. Заклик “Come On!” — заклик авторів діяти і діяти негайно.

Що, на мій погляд, це означає для пошуку “гарячих точок” у проблемному полі соціології?

Зрештою, всі зазначені у доповіді складові світової кризи є кризами соціальними в широкому розумінні цього слова, оскільки лише в проекції на людське життя, стосунки, поведінку вони набувають ознак загрози існуванню людства, що й наголошують автори доповіді. Всі ключові слова — “політика”, “мораль”, “культура”, “демократія”, “капіталізм”, “освіта”, “наука” виглядають лише словами, допоки ми не перекладемо їх мовою конкретних людських дій. І з цієї причини зазначену світову кризу можна трактувати як кризу людських взаємодій, і в цьому сенсі вона є витокom багатьох пекучих проблем для соціологічних досліджень.

Але питання — де саме в широкому і різноманітному полі соціологічних проблем ця тема має актуалізуватися найбільше?

Як відомо, 50-річна діяльність Римського клубу від початку ґрунтувалася на тому уявленні, що світ є єдиною системою, і саме на такому рівні члени цієї організації пропонували шукати механізми успішного здійснення проєкту глобалізації та способи розв'язання проблем, що виникають на цьому шляху.

Звісно, роботу Римського клубу відрізняє принципова міждисциплінарність, але якщо все ж таки залишатися на умовно дисциплінарному соціологічному полі, то в багатьох висновках та констатаціях цієї інституції можна побачити заклик до соціологів не відмовлятися від макросоціологічних поглядів на соціальну реальність на користь мікродосліджень, які є зараз чи не головним соціологічним трендом.

Мікродослідження привабливі й “теплі”, вони стосуються людини, повсякдення, конкретики реальних практик, свідомості, окремих і таких привабливих кейсів повсякденності. Макросистемні погляди більш абстрактні та сухі, їх важко зробити наочними, привабливими для читача, важко популяризувати, важко перевести у швидкий емпіричний результат. Але чи дають самі лише мікрорівневі дослідження достатній матеріал не тільки для

опису, а й для пояснення соціальної кризи, пошуку її витоків і шляхів розв'язання, для певних прогнозів? Судячи з того, що всі дослідження окремих кейсів так і не виходять за рамки цих кейсів, важко сподіватися, що таким чином можна вивчати масштабні кризові явища. Та з іншого боку, той рівень, де діють реальні соціальні актори, не можна в жодному разі вивести за рамки дослідницької уваги.

Логічно припустити, що компромісний шлях — це шлях пошуку синтетичних інтегративних соціологічних моделей, де системному та повсякденному приділяли б належну увагу. Але за наявності достатньої кількості спроб побудови таких моделей (Дж.Александр, М.Арчер, П.Бурдье, Р.Будон, Е.Гіденс, Н.Еліас, Дж.Коулмен, Н.Луман, Дж.Ритцер, П.Сорокін, Е.Сікурел, Ю.Габермас, П.Штомпка та ін.), як зазначає Дж.Ритцер [Ritzer, 1990], усі вони мають тяжіння до одного із мікро- або макрополюсів. Рано чи пізно в цих моделях починає домінувати нотка мікро- або макродетермінізму, і залежить це від того, звідки “родом” сам автор тієї чи іншої теорії. Можливо, саме з цієї причини цікавість до таких пошуків у соціології останнім часом почала згасати. Але, схоже, чергова актуалізація теми кризи на всіх рівнях соціального життя надасть нового поштовху пошукам інтегративних концептів.

Який стосунок має все сказане до означеної провідної теми цієї статті — соціальної напруженості?

Тема кризи, нестабільності важлива не так моментом констатації, повернення уваги, як моментом пошуку менеджерських рішень щодо управління кризою. Заклик “Come On!” саме про це.

Важко заперечувати, що там, де виникає тема соціальної кризи та нестабільності, звернення до концепту соціальної напруженості є логічним. Особливої актуальності тема соціальної напруженості набуває тоді, коли ми намагаємося додати їй інструментального відтінку, розглянути в контексті управління кризою, пов'язавши його із завданням пошуку важелів для менеджменту соціальної напруженості.

Якого вигляду набуває соціальна напруженість на мікро- та макрорівні соціальної реальності? Де перебувають важелі впливу на кризові процеси? Коли ними можна управляти, а коли вони стають некерованими? Ці питання виглядають тут найактуальнішими.

2. Проблема

Незважаючи на досить велику кількість праць з теми соціальної напруженості (СН) і тривалу історію їх присутності в соціологічному дискурсивному та дослідницькому просторі, є одна річ, яку відзначають майже всі дослідники, що беруться до цієї теми — спостерігається певна концептуальна розмитість, що навіть не дає змоги рельєфно типологізувати наявні концептуалізації й дати чітке визначення СН.

Для України, з часів набуття нею незалежності, ця тема стала особливо актуальною, бо весь цей час країна йшла через хвилі зростання — падіння напруженості, протести, революції. І шлях цей ще не виглядає близьким до завершення.

У шерезі імен відомих українських соціологів, які заторкували свого часу цю тему, як правило, згадують В.Небоженка, Є.Головаху, Н.Паніну, Є.Суїменка, О.Стегнія, М.Міщенко, М.Слюсаревського та ін. Доволі докладний аналіз того, як ця тема розгорталася у вітчизняній літературі, подано у недавніх розвідках О.Резніка [Резнік, 2017], О.Злобіної [Злобіна, 2017a], Є.Сірого [Сірий, 2016]. Раніше такі конструктивні оглядові міркування ми знаходили у працях М.Слюсаревського [Слюсаревський, 2002], С.Белая [Белай, 2012], О.Чернявської [Чернявська, 2007]. Але у більшості з цих дописів явно констатується або неявно мається на увазі присутність ореолу невизначеності, що супроводжує цю тему — від дефініції і до тих моделей соціальних змін, де СН виступає як один з вагомих чинників.

Грунтовний аналіз проблемних моментів, пов'язаних із темою СН у західній літературі, подано в масштабній праці Дені Буже [Bouget, 2008]. Автор відзначає важливу річ — працюючи з локальним проявом СН, різні автори й робоче визначення прив'язують саме до своєї локальної соціальної проблеми, яку намагаються розв'язати. Скажімо, орієнтація на проблему соціального забезпечення вже обмежує семантичні вибори щодо СН. Але, як справедливо веде далі дослідник, навіть у межах Європи є різні розуміння соціального забезпечення (так звана стара і нова Європа тут мають відмінні історії та традиції), що й виводить, зрештою, різних авторів на різні визначення СН [Bouget, 2008: р. 20]. Буже також вказує на іншу, важливу й очевидну для багатьох дослідників проблему з визначенням СН — наявність близьких концептів, таких як “конфлікт”, “боротьба”, “війна” тощо, до яких зводиться розуміння СН у конкретних дослідженнях [Bouget, 2008: р. 7].

Цю низку констатацій проблематичності більш-менш окресленого розуміння того, що ж мають на увазі, коли мовиться про соціальну напруженість, можна продовжувати. Наприклад, О.Злобіна, аналізуючи наявні на даний момент дослідження СН, вказує на близькість її розуміння до того, що позначається як “соціальна аномія”, “соціальний супротив” [Злобіна, 2015, 2016].

Але в контексті цієї статті важливо те, що попри те, що така підміна понять спостерігається часто, повної відмови від поняття СН не відбулося. Напевно існує та царина в семантичному полі СН, яка внеможливує зведення її розуміння до конфлікту, аномії, боротьби тощо.

Коротко можна констатувати, що невизначеність, пов'язана з темою СН, виливається у:

- розмитість або уникання більш-менш чіткого визначення того, що належить розуміти під соціальною напруженістю;
- наявність цілої низки понять-супутників, часто ототожнюваних із поняттям СН, що позбавляє його самостійності (таких, як конфлікт, протест, боротьба, супротив, аномія, стрес тощо). Хоча практика постійного повернення до поняття СН вказує на інтуїтивне розуміння існування такого його смислового навантаження, що не зводиться до інших понять; навпаки — вони є окремим випадком СН;

- невизначеність щодо розуміння того, як пов'язані між собою прояви СН на макро-, мезо- та мікрорівні соціальної реальності і яким чином це можна поєднати в одній концептуальній схемі;
- розмитість наявних концептуальних пропозицій СН у плані їх дисциплінарної належності, спроби відокремити психологічний, соціологічний та соціально-психологічний підхід і зустрічні спроби їх поєднати без чіткої вказівки на те, коли ж саме кожен з них є адекватною теоретичною основою для розгляду проблеми.

На цьому тлі потреба в пошуку шляхів до певної універсалізації визначення СН виглядає цілком виправданою. До інтегрального визначення СН мають бути пред'явлені, на наш погляд, такі вимоги:

1. Воно має охоплювати все смислове поле наявних визначень СН — без заперечень усіх локальних смислів. Останні мають вписуватися в це визначення як окремий випадок, який відповідає певним, цілком окресленим конкретним умовам прояву СН. Звичне розуміння СН як конфлікту, війни, аномії, спротиву, протесту, стресу теж має дістати тут своє, логічно зумовлене місце. Понад те, таке інтегральне визначення має виявити інші, не проявлені смисли, що ховаються за феноменом СН й раніше не потрапляли в поле зору його дослідників.

2. Таке визначення має відкривати можливість для динамічної концепції СН, яка поєднувала б у собі прояви СН: 1) **на мікрорівні** — індивід, його переживання та почуття в ситуації СН, *психологічне розуміння*, напруга в психологічному чи навіть психосоматичному стані людини; 2) **на мезорівні** — взаємодія між індивідом та іншими соціальними суб'єктами — іншими індивідами, організаціями, малими групами і навіть не-людськими об'єктами (речами), *соціально-психологічний та соціально-практичний зріз*; 3) **на макрорівні** — взаємодія між достатньо великими соціальними групами, організаціями, зв'язок із соціальним порядком та соціальними змінами як такими — власне *соціологічний зріз*.

4. Так концептуалізована СН має логічно вписуватися в інтегративну модель соціальних змін, відкриваючи можливість для розуміння витоків СН та важелів її зняття у процесі ухвалення менеджерських рішень, місця макро- та мікродетермінізму в процесах зростання або зменшення СН.

Пошук такої концептуалізації і буде головною темою цієї роботи.

Звісно, поза нашою увагою залишиться багато моментів, що перетинаються, є дотичними і асоціюються з такою постановкою проблеми. Більш-менш детально тут слід зосередитися на трьох аспектах проблеми:

- *пошук тих методологічних підстав, які б дозволяли вибудувати шукану концептуалізацію СН у рамках відповідного теоретичного бачення суспільної динаміки;*
- *розгорнута пропозиція самої концептуальної схеми-моделі;*
- *головні контури прагматичних менеджерських висновків, які з цієї концепції випливають.*

3. Методологічна база – *complexity theory*, практична парадигма, мережева теорія

Адекватною методологічною базою для спроб побудови такого універсалізованого, інтегративного визначення СН мені видається парадигма складності в поєднанні з практичною парадигмою та мережевою теорією.

Парадигму складності (*complexity theory*) на даний момент можна вважати одним із найперспективніших парадигмальних майданчиків для продукування нових соціологічних теоретичних концепцій. На цьому парадигмальному полі зараз концентруються всі методологічні напрацювання, зроблені приблизно із середини минулого сторіччя в рамках інших методологічних напрямів метаметодологічного (загальнонаукового) звучання, таких як теорія катастроф, нелінійна теорія, синергетика, теорія самоорганізації, теорія хаосу.

Представити весь комплекс методологічних пропозицій, присутній у парадигмі складності, є досить складним завданням через його масштабність і певною мірою революційність щодо того, які методологічні ходи використовувалися до вивчення простих об'єктів, з якими, власне, і мала справу наука до цього часу, хоча і не називаючи їх так явно. В невеликій розвідці Дж.Клевеленда [Cleveland, 1994] цей комплекс ідей викладено стисло і послідовно. Там же присутнє посилання на головних на той час авторів і їхні провідні праці, що наповнюють цей концептуальний простір¹. Хоча відтоді минуло багато років, їхні дослідження і зараз можна вважати фундаментом цього масштабного парадигмального проекту.

Якщо коротко, то в найзагальнішому випадку під парадигмою складності (*complexity theory*) мають на увазі наддисциплінарну метатеоретичну настанову, що пропонує особливу когнітивну рамку в дослідженні складних систем будь-якої природи, включно із соціальними. При цьому під складністю мається на увазі принципова неможливість звести розуміння функціонування такої системи до суми ефектів, що виникають в її частинах. Складність – це неадитивність, нескладеність. Ціле більше за суму частин – стара істина, що тут дістає методологічний інструмент для свого теоретичного й емпіричного підтвердження.

Найвідомішими у нас зарубіжними (соціологічними й методологічними) працями в цій парадигмі є розвідки В.Аршинова, В.Буданова, І.Валерстайна, С.Курдюмова, О.Князевої, Е.Ласло, К.Майнтцера, Е.Морена, М.Моїсеєва, І.Пригожина, В.Стьопіна, Г.Свірського, О.Самарського, Р.Томма, Ф.Фукуями, Г.Гакена, Ф.Гаєка та ін. У вітчизняній філософії та гу-

¹ Ідеться про роботи власне за темою складності: *Mitchell Waldrop*, *Complexity*; *Roger Lewin*, *Complexity – Life at the Edge of Chaos*; *Ilya Prigogine*, *Order Out of Chaos*; *William Roetxheim*, *Enter the Complexity Lab*; *John Casti*, *Complexification*; *Murray Gell-Mann*, *The Quark and the Jaguar*; *Lawrence Slobodkin*, *Simplicity and Complexity in Games of the Intellect*; *Stuart Kauffman*, *The Origins of Order*; *Ellen Thro*, *Artificial Life Explorer's Kit*; *Kevin Kelly*, *Out of Control*; а також про низку праць з теорії систем: *Ludvig von Bertalanffy*, *General System Theory*; *Ervin Laszlo*, *The Systems View of the World*; *Erich Jantsch*, *The Self-Organizing Universe*; *Peter Senge*, *The Fifth Discipline*; *Arthur Young*, *The Reflexive Universe*.

манітаристиці відомими і визнаними авторами є: І.Добронравова, Л.Богата, Л.Горбунова, І.Донікова, І.Єршова-Бабенко, Н.Кочубей, М.Нестерова, І.Претборська, А.Свідзинський та ін. З цікавими і розгорнутими соціологічними теоретичними пропозиціями тут свого часу виступали М.Кузьмін, В.Хмелько, Л.Фінкель, І.Черненко. Свій внесок у просування ідей парадигми складності в методологічний простір вітчизняної соціології свого часу зробили О.Куценко та В.Бакіров. Кількість праць у цьому методологічному річизні неухильно зростає, хоча сам процес адаптації цих ідей до соціологічної проблематики не є простим.

Головне, для чого ця парадигма дає дієвий методологічний каркас, — це побудова синтетичних, комплексно-інтегративних концепцій, зорієнтованих на системні зміни з урахуванням не лише гомеостатичних, а й кризових системних станів. Ба більше — саме моделювання кризових переходів найбільше демонструє методологічну потугу цієї парадигми.

Найголовнішим для нас у контексті порушеної проблеми СН є те, що ця методологія і її поняттєвий апарат дають змогу поєднувати такі моменти в соціальних процесах, як системність і повсякденність, мікро- і макрорівень соціальної реальності, суб'єктивне і об'єктивне, індивідуальне і колективне, стабільне і кризове, еволюційне і революційне. При цьому погляди тих учених, хто попередньо працював у цих окремих напрямках, як правило, органічно поєднуються.

Свого часу мною було здійснено спробу побудувати на цьому методологічному каркасі нелінійну модель соціальних змін, де я намагалася всі вказані моменти інтегративно поєднати [Бевзенко, 2002]. З моменту написання тієї роботи минуло багато часу, зараз є очевидними ті концептуальні прогалини, які там мають місце. Але це претензії не до самої парадигми, а до шляхів її адаптації до соціальної проблематики. Використання потуги парадигми складності до розв'язання проблеми СН в цій статті можна вважати спробою доповнити всі ті міркування ще одним сюжетом.

Додатковими парадигмальними потугами тут для нас будуть парадигма практик і мережева теорія.

На даний момент запитуваність парадигми практик в соціологічному методологічному арсеналі важко заперечувати і особливого подання вона не потребує, це ґрунтовно зроблено у праці [Волков, Хархордин, 2008]. У моїй статті парадигма складності поєднуватиметься з практичною теорією, викладеною у працях П.Бурдьє [Бурдьє, 1998; 2001; 2005].

Мережева теорія теж лише починає проявляти свої методологічні можливості. Наприклад, Р.Гойслейнг вважає, що її можна розглядати як метатеоретичну платформу, що працює в різних дисциплінарних полях [Хойслейнг, 2003]. Розгорнутий огляд усіх напрацювань у цьому напрямі подано в роботі М.Ньюмена [Newman, 2003]. Скористаймося нею в інтерпретації Б.Латура [Латур, 2006; 2007; 2014]. Запропоноване ним включення речей у мережеві взаємодії тут для нас буде важливим.

Поєднання парадигми складності з парадигмою практик і мережевою теорією в нашому випадку є органічним, оскільки дає змогу пропрацювати як макрорівень соціальної реальності, так і мезо- та мікрорівневі прояви соціальної напруженості.

Таким чином, як парадигмальну платформу для пошуку інтегрального визначення соціальної напруженості буде обрано поєднання парадигми складності (complexity theory), практичної парадигми (П.Бурдьє) та мережевої теорії (Б.Латур).

4. Головний поняттєвий каркас, концепт “соціальної тканини”

Той сукупний поняттєвий ряд, яким ми надалі користуватимемося, має походження з указаних вище парадигмальних полів.

Почнімо з парадигми складності.

Складність системи нерозривно пов'язана з її нелінійністю. Відповідно — складність соціальних систем — із соціальною нелінійністю. Основу поняттєвої сітки нелінійного підходу як загальнонаукової когнітивної рамки становлять такі поняття, як *самоорганізація*, *біфуркація*, *ентропія*, *атраактивність*, *випадкова флуктуація*. Різні соціологічні концептуалізації в рамках парадигми складності можуть продукуватися на підставі адаптації цього когнітивного каркаса до специфіки соціологічного матеріалу. Це надає соціологічного звучання смислому ядру парадигми складності, перемістивши його таким чином у соціологічний теоретичний простір.

Концептуалізація в цій парадигмі *соціальної напруженості* як постійно присутньої в соціальній системі важливої характеристики може бути успішною завдяки зверненню до поняття *соціальної ентропії*. У своїх попередніх працях я аргументувала доцільність та логічність такого кроку [Бевзенко, 2017с].

Повертаючись до результату такого поняттєвого отождоження ($СН =$ соціальна ентропія), можна сказати, що це дає нам низку визначень СН, які є однаковими за змістом, але трохи відмінними у формулюваннях, тим самим акцентуючи різні смислові аспекти розуміння явища СН. *Соціальна напруженість = соціальна ентропія* — це:

- 1) міра соціального хаосу;
- 2) міра непередбачуваності поведінки соціальних суб'єктів (індивід, групи, інституціональні структури);
- 3) міра неузгодженості дій соціальних суб'єктів;
- 4) міра розірваності, нецільності соціальної тканини (мережєвих взаємодій).

Для кожного з цих варіантів смислового наповнення $СЕ = СН$ може бути запропоновано окрему гілку більш докладних міркувань. Напевне, ми в кожному разі вийдемо на вже наявні концептуальні сюжетні лінії, але перепозначення їх мовою $СН = СЕ$ може додати кожній з них нового імпульсу. Так, коли ми говоримо про напруженість як міру хаосу, ми відразу виходимо на тему СН та *соціального порядку*, оскільки останній є іншим боком хаосу. Напруженість як міра непередбачуваності корелює з темою СН та *проектів майбутнього* — як в особистісному вимірі, так і в системному. А напруженість як міра неузгодженості, окрім тієї ж таки непередбачуваності, виводить нас на зв'язок СН із системою *соціальних очікувань*. Останні впливають на стійкість колективних соціальних форм, міцність соціальних емерджент-

них утворень. Але найголовніший висновок тут той, що розуміння СН як СЕ дозволить поєднати усі названі варіанти бачення СН в одному концептуальному вузлі, позначивши їх як відповідні радіальні відгалуження. Але серед них нам треба обрати те, що найкращим чином відповідає завданню пошуку інтегративного визначення СН і його зв'язку із загальносистемною динамікою.

Виглядає так, що стосовно нашої проблеми найкращим чином працює розуміння СН як міри щільності *соціальної тканини*. В ньому вже за визначенням закладено зв'язок між усіма рівнями соціальної реальності — індивід, зв'язок між індивідами, увесь соціальний простір. Усе це — складові соціальної тканини. Про соціальний простір у такому разі можна говорити як у глобальному, так і в локальному вимірі. При цьому динамічний аспект СН, її збільшення-зменшення теж легко концептуалізується як процес зміни щільності соціальної тканини. І питання чинників СН природно переходить у питання — що сприяє змінам такої щільності. Все перелічене — вказівка на концептуальну потенційність запропонованого визначення.

Отже, звернімося до концепту “*соціальна тканина*” більш докладно.

До терміна “*соціальна тканина*” свого часу звертався Г.Зимель, використовуючи його радше як метафору [Зиммель, 1996]. Для Зимеля, який суть суспільства вбачав саме в людських взаємодіях, це була дуже влучна метафора. До її більш точного розкриття він не вдавався, що відповідало загальній стилістиці його теоретизування, яке мало майже есеїстичний характер. Значно пізніше, аргументуючи необхідність враховувати ефекти емерджентності в соціальному морфогенезі, до цього терміна зверталася М.Арчер [Арчер, 1994], але, знову ж таки, побіжно і метафорично. На мій погляд, у наш час, коли вже є поняття *мереж, практик*, про соціальну тканину можна говорити конкретніше.

У цьому моменті моїх теоретичних міркувань в дію вступають **парадигма практик та мережева теорія**.

Поняттєве розкриття практичної парадигми стисло і зрозуміло висловлено в самій назві відповідної праці П.Бурдьє “Структури, габітус, практики” [Бурдьє, 1998]. По суті, *структури* тут — це не формальні жорсткі структури, а те, що якраз і можна назвати мережевими м'якими соціальними структурованостями, які спонтанно (самоорганізаційно) виникають та існують у процесі свого повсякденного поновлення через відповідні практики. Саме в рамках цих м'яких і рухливих структурованостей формується габітуальне налаштування кожної людини на певні практики, зокрема і практики мережових взаємодій. Причому про практики взаємодій ми говоритимемо в широкому розумінні — маючи на увазі всі ті мережі, до яких залучено як людей, так і речі, з якими люди взаємодіють. (Теоретичною підставою для таких поглядів нам слугуватиме мережева теорія Б.Латура [Латур, 2006; 2014].)

Поняття габітусу є важливим для розуміння того, що ми маємо на увазі, говорячи про соціальну тканину. *Габітус* — це один з найважливіших внутрішніх інструментів нашого поведіння з навколишнім світом, інкорпорованим у нашу психіку і нашу тілесність. Це наші досить стійкі налаштування на стосунки з людьми та речами, що оточують нас у повсякденні. Завдяки

цьому налаштуванню ми щоденно і неперервно відновлюємо-підтримуємо охоплювану нашим життєвим світом частину спільної соціальної тканини, часто поза своїм свідомим контролем, поза рефлексійним супроводом. І саме завдяки цим непомітним зусиллям кожного утворюється те, що тут позначено як *соціальна тканина*, щільність якої ми пов'язуватимемо із соціальною напруженістю.

Визначивши *соціальну тканину* як те, що утворюється завдяки всій *сукупності наявних у суспільстві практик мережевих взаємодій* (включно з векторами “люди – речі”), ми отримуємо досить потужний за своєю теоретичною потенційністю концепт.

Підсумовуючи цю частину, можна сказати: запозичений з різних парадигмальних полів поняттєво-концептуальний комплекс, що вможливив формулювання робочого визначення *СН як міри щільності соціальної тканини*, виглядає так:

Парадигма складності	Системна (соціальна) ентропія
Практична парадигма П.Бурдьє	Структури (м'які самоорганізаційні соціальні структурованості), габітус, практики
Мережева теорія Б.Латура	Практики мережевих взаємодій (люди, речі)
Г.Зимель, М.Арчер	Соціальна тканина

Спираючись на базові положення парадигми складності та запропоноване розуміння СН як системної ентропії, використовуючи ті можливості, які відкриває поєднання парадигми складності (*complexity theory*) із практичною парадигмою та мережевою теорією Б.Латура (практики мережевих взаємодій), доповнивши це концептом соціальної тканини, можна далі запропонувати робоче визначення СН.

Соціальна напруженість — це міра порушення щільності соціальної тканини. Вона є динамічною змінною характеристикою стану суспільства, що дає змогу визначати якість суспільних станів через більшу або меншу соціальну напруженість, а відтак — через різну щільність практик мережевих взаємодій, які утворюють основу соціальної тканини.

5. Основна концептуальна схема-модель залежності стану суспільства від рівня СН

У цьому пункті ми будемо далі використовувати можливості парадигми складності, але вже з метою побудови *моделі зв'язку станів суспільства з рівнем спостережуваної в них соціальної напруженості*. Ототожнення в їхньому визначенні соціальної напруженості із соціальною (системною) ентропією дає змогу зробити цей крок.

Свого часу мною було запропоновано трифазну модель соціальних змін і окреслено місце СН в перебігу цих змін [Бевзенко, 2017а]. Рівень соціальної напруженості тут виявляється головною динамічною змінною, що відіграє вирішальну роль у зміні системного порядку.

У *таблиці 1* наведено модифікований і значно доопрацьований варіант цієї моделі.

Залежність стану суспільства від рівня СН

1	Фази суспільних станів залежно від орієнтовного рівня соціальної напруженості за шкалою: 0% – мінімальна, 100% – максимальна	0–20%, Фаза 1 Суспільний стан 1 (СС1). Рівноважність, стабільність	20%–35% Фаза 2 Суспільний стан 2 (СС2). Оптимальна нерівноважність, коридор можливостей поступу і еволюційного розвитку	35%–40% і більше Фаза 3 Суспільний стан 3 (СС3). Критична нерівноважність, системна біфуркація, революційні передумови
2	Мезорівень суспільства Міра стійкості мережевих практик взаємодії, міра щільності соціальної тканини	Одноманітність, повторюваність ПМВ, низька варіативність. Висока щільність соціальної тканини Поодинокі розриви ПМВ	Оптимальна варіативність ПМВ, помірна кількість розривів. Оптимальна рухливість соціальної тканини, що є ресурсом адаптивності та поступової регенерації порушених практик	Велика кількість розірваних ПМВ, критичний розрив соціальної тканини, недостатність ресурсу адаптивності та регенерації соціальної тканини
3	Мікрорівень суспільства Стабільність чи кризовість габітусу, переживання, емоції	Невелика варіативність габітуальних налаштувань на ПМВ. Поодинокі випадки габітуальної кризи, стресу, фрустрації	Оптимальний діапазон варіативності габітуальних налаштувань на ПМВ. Помірне число випадків габітуальної кризи, фрустрованості	Значна (критична) кількість випадків габітуальної кризи. Велика кількість тих, хто перебуває у стані соціального стресу та фрустрації
4	Налаштування на дію – соціальна поведінка, спосіб додання габітуальної кризи	Біографічне додання. Потреба у психологічній підтримці	Колективне додання. Локальні солідарності та протести, утримання в рамках конструктивних конфліктів	Колективне додання. Масштабні солідарності, деструктивні протести та конфлікти, революція
5	Макрорівень суспільства Міра соціальної стабільності. Міра адаптивності до ендегенних та екзогенних чинників зміни соціального порядку	СС1. Стабільність соціального порядку. Традиційні суспільства. Авторитаризм, тоталітаризм. Загроза порядку – низька адаптивність до екзогенних розривів соціальної тканини	СС2. Конструктивно-адаптивна нестабільність. Висока адаптивність до екзогенних та ендегенних розривів соціальної тканини. Коридор можливої еволюції, реформ і розвитку. Модерне суспільство	СС3. Деструктивна нестабільність. Соціальна дезорганізація. Брак резерву адаптивності до ендегенних та екзогенних чинників зміни соціального порядку. Вихід на новий порядок через біфуркацію, революцію, Майдан. Непередбачуваність майбутнього

Закінчення табл. 1

6	Напрями можливих фазових переходів між СС1, СС2 і СС3 при зміні рівня СН, залежність від адекватності менеджменту СН	1. Повільне збільшення СН та перехід до СС2 – за адекватного менеджменту СН. Швидке збільшення СН. Перехід на СС3 є найбільш імовірним	1. Ендогенні ризики: неадекватний менеджмент СН, зменшення СН через рух до СС1 і авторитаризму. 2. Екзогенні та ендогенні причини збільшення СН, рух до СС3	1. Після тимчасового зменшення СН новий виток зростання СН і перехід до СС3, слабкий менеджмент СН 2. Перехід до СС1: надто жорсткий менеджмент, зменшення свобод. 3. Найбільш складний перехід до СС2 – лише за адекватного кризового менеджменту СН
---	---	---	--	---

Скорочення: СС – суспільний стан, СН – соціальна напруженість, ПМВ – практики мережевих взаємодій, СТ – соціальна тканина.

Будемо рухатися за цією схемою, розкриваючи зміст кожного з її рядків і стовпчиків.

6. Якість станів суспільства (СС) залежно від рівня соціальної напруженості (СН) (табл. 1, р. 1)

Ключовим у даній схемі є перший рядок.

На базі загальних теоретичних положень для складних нелінійних систем шляхом застосування їх до соціальних системних процесів тут виокремлено *три якісно різні суспільні стани*. Соціальна напруженість, а точніше її рівень, виявляється тим ключовим параметром, який зумовлює належність суспільства до того чи іншого стану. Зміна цього параметра веде до *фазових переходів від одного СС до іншого*. Важливим є те, що йдеться не про поступові лінійні зміни, а саме про фазові переходи, притаманні складним, нелінійним процесам. Вони, як правило, спонтанні, швидкі, стрибкоподібні, з непередбачуваними наслідками. Цей момент є дуже суттєвим як для прогнозування суспільної динаміки, так і для ухвалення управлінських рішень.

У *рядку 1* наведено відсотки, що відповідають умовному рівню соціальної напруженості кожної з цих трьох суттєво відмінних фаз суспільної динаміки. Звичайно, йдеться не про точні цифри, а про приблизні орієнтири, які, втім, можуть живити соціологічне уявлення про перебіг цих процесів.

У загальносистемних положеннях, що їх покладено в основу даної градації, для нас провідним є поняття системної ентропії та її ролі в системній динаміці, гармонізації та оптимізації системних процесів [Седов, 1993; Сороко, 1984; Давыдов, 1988; Давыдов, Давыдова, 1992; Кузьмін, 1994]. На загальносистемному рівні, ще до того, як ми накладемо цю методологічну рамку на соціальну специфіку і скористаємося запропонованим вище ототож-

ненням соціальної напруженості із системною ентропією, це виглядає таким чином:

1. *Перший діапазон ентропійних значень — до 20% — відповідає стійкому станові системи.* Навіть дуже стійкому, такому, що може зламатися в разі сильних зовнішніх тисків. Це стан затвердіння, замороженості, надто негнучких зв'язків між окремими елементами. Кожен елемент системи майже наглухо впаяний в системну тканину. Варіативність руху низька, адаптивні механізми не мають ресурсу, і це є платою за стійкість та стабільність, єдність. (*Приблизна метафора — крига, лід.*)

2. *Другий діапазон 20–40%.* Стан гнучкості, рухливості, великий потенціал до адаптації, пристосування до нових форм. Оптимальне співвідношення між єдністю і рухливістю, варіативністю та одноманітністю. (*Метафора — вода.*)

3. *Третій діапазон — 40% і вище.* Рухливість збільшується, але за рахунок єдності. Зв'язки розпадаються. Цілісність втрачається, системність руйнується. (*Метафора — пара.*)

Нас усі ці системні закономірності цікавитимуть у їхніх соціальних проявах.

Що в перекладі на соціальні процеси означають ці стійкі, рухливі і надто рухливі стани? Як мусить поводитися з ними той, хто має на меті регулятивні впливи? Чи завжди ці впливи можливі?

Поставлені питання стосуються насамперед макросистемного рівня, суспільства як такого та проблеми управління на цьому рівні. В нашій таблиці 1 цьому відповідають два останні рядки 5 і 6, і це не випадково. Перш ніж перейти до соціосистемного макрорівня (рядок 5) і спробувати зрозуміти механізми змін, що там відбуваються, ми маємо подивитися на ситуацію в її мезо- та мікрівимірах (рядки 2 та 3). Саме тут цю “єдність”, “стабільність” та “рухливість” можна побачити й описати в соціологічних та соціально-психологічних термінах. Система понять, яку обрано для нашої концептуалізації, дасть змогу не випускати при цьому з поля зору макрорівневі події.

7. Мезорівень соціальної напруженості — мережеві практики взаємодій (табл. 1, р. 2)

Головним поняттям, що обслуговуватиме концептуальне бачення проявів СН на мезорівні, буде поняття *практик мережевих взаємодій* (ПМВ). У цьому разі *щільність соціальної тканини*, через яку ми визначили міру соціальної напруженості, вже прочитуватиметься як *щільність, усталеність соціальних мереж*, утворюваних завдяки цим практикам взаємодій.

Звернення до концепту *практик мережевих взаємодій* є методологічно виправданим і потенційним з таких причин:

- 1) це саме той рівень соціальної реальності, що підлягає емпіричному спостереженню;
- 2) концептуалізація *соціальної напруженості* на підставі цього концепту дає надію на отримання справді *універсалізованого* її визначення,

оскільки практики мережевих взаємодій становлять основу соціальної тканини для будь-якого суспільства.

ПМВ існують всюди — незалежно від культурного, політичного, економічного й т.ін. устрою. Ба більше, саме в цих практиках все це й інтегрується. Людина стає агентом усіх соціальних структур, що утворилися в конкретному суспільстві на базі поєднання політики, культури, релігії, соціального устрою тощо. Від суспільства до суспільства, від регіону до регіону змінюється конкретна картина цих практик, але незмінною залишається сутність — це повторювані, повсякденні дії, завдяки яким члени суспільства безперервно підтримують цілісність суспільної тканини, суспільного порядку. Порушення в перебігу цих практик становить основу для розривів соціальної тканини в будь-якому суспільстві, а відтак — появи соціальної напруженості в тому розумінні, що тут запропоновано.

Сказане стосується *всіх можливих практик суспільної життєдіяльності* — практик роботи, здоров'я, культури, навчання, віросповідання, споживання, ведення господарства, пересування, обміну, відпочинку, піклування, безпеки, захисту, участі в політичному житті тощо. Усі вони реалізуються через певну систему мережевих взаємодій. Скажімо, конкретні практики здоров'я і відповідні мережеві практики взаємодій для кожного громадянина є особливими; вони задаються тими конкретними лікарняними закладами та поліклініками, конкретними лікарями в цих установах, номерами телефонів реєстратури, номерами телефонів знайомих лікарів та медичних сестричок, аптеками, машинами швидкої допомоги, сусідськими порадами, сайтами в Інтернеті, сімейними звичками, знахарями, “бабками”, медичними довідниками тощо. Все це історично складається, акумулюючи в собі історію країни проживання, сімейну та індивідуальну історію. Але звичність усталеного практичного кола притаманна усім. Важливо підкреслити, що про практики взаємодій ми тут говоримо включно з тим ракурсом, що його пропонував Б.Латур — враховуються не лише взаємодії між людьми, а й ті взаємодії, де присутні як люди, так і речі (“не-люди”, як каже Б.Латур) [Латур, 2006]. Тому в переліку з'являються і машини, і ліки, і будівлі поліклінік та лікарень. Все це входить у звичний начерк мережевих практик.

У такому разі *відсотки в першому рядку таблиці 1* стають більш наочними — це міра нещільності соціальної тканини, визначеної через практики мережевих взаємодій, міра їх рухливості, тривкості чи розірваності та пошкоженості. Це міра відхилення від того умовного нуля, гіпотетичного стану, коли ці практики були б абсолютно однозначними і забезпечували б суспільству повну стабільність ($СН = 0\%$). (Знову ж таки повторю — цифри тут умовні, реальне вимірювання так визначеної СН є відкритою методичною проблемою, йдеться не про чітке математичне моделювання, а про певні якісні оцінки, на які ці умовні цифри можуть добре працювати.)

Таким чином, можна констатувати — *на мезорівні соціальної реальності* соціальна напруженість виглядає як поява розривів у практиках мережевих взаємодій, що виникають у різних соціальних полях. Руйнування звичного, усталеного в цих практичних картинах призводить до *зменшення щільності соціальної тканини*.

Як виглядає ця мезорівнева ситуація для кожного з вирізнених соціальних станів (СС1, СС2, СС3)?

СС1. Стан високої стабільності й рівноваги. Мережі взаємодій, що утворюються завдяки відповідним практикам, є стійкими і одноманітними. Їхня варіативність є низькою, збоїв, розривів в усталених практиках майже не спостерігається. В наведеному вище прикладі практик здоров'я це означає — аптеки, лікарі, варіанти дій в схожих ситуаціях є подібними та одноманітними. І така ситуація спостерігається майже в усіх соціальних полях. Розриви в цих усталеностях є поодинокими і не впливають суттєво на загальний системний порядок. Саме так на рівні мережевих практик виглядає висока щільність соціальної тканини.

СС2. Стан помірної нестабільності та напруженості. Як позначено в рядку 1, ця напруженість є конструктивною і відкриває можливості для еволюційного поступу суспільства. На рівні практик взаємодій це виглядає як значно більша рухливість, більша варіативність. У тому ж прикладі з практиками здоров'я це означає наявність кількох варіантів дій у подібних ситуаціях, кількох лікарів, кількох аптек і т.ін. Це створює певну суб'єктивну напругу, що завжди є в ситуації невизначеності, але й дає певний запас міцності у забезпеченні відповідних потреб. Порушеність одних мереж компенсується наявністю додаткових варіантів. Хоча, звісно, кожен з цих варіантів не буде настільки надійним і пропрацьованим, як це було в варіанті СС1. Нещільність соціальної тканини виявляється тут саме так — ПМВ в рамках кожного поля є варіативними. І хоча кожен з варіантів має меншу надійність, ніж було у випадку СС1, він є достатнім для задоволення відповідних потреб.

СС3. Критичний стан, точка біфуркації. Критична нещільність соціальної тканини, коли вона перебуває на межі розриву на окремі "кляптики". В термінах теорії складності це позначається як точка біфуркації — високої соціальної нерівноваги, що потенційна вибухом і непередбачуваністю наступного перебігу подій. Критичні розриви соціальної тканини на мезорівні виглядають як критичні порушення в ПМВ. Звичні ланцюжки зв'язків, яких може бути декілька, не спрацьовують належним чином і не ведуть до очікуваного результату. На прикладі практик здоров'я це означає — не спрацьовує нормально жоден з колись ефективних варіантів розв'язання проблеми зі здоров'ям — аптека не працює або там немає ліків, лікарі не працюють або працюють на інших умовах тощо. Порушена таким чином соціальна тканина вже не піддається регенерації. Звичний життєвий світ зруйновано, причому для великої кількості членів соціуму.

Так динаміка СН виглядає на мезорівні. Але на цьому рівні ще не видно, як визначена так СН переростає в соціальну поведінку і, можливо, у соціальні вибухи та протести. Де ж саме виникає отой натягнутий нерв напруги, який виливається у відповідні поведінкові прояви?

8. Мікрорівень соціальної напруженості — габітуальна криза, переживання, почуття, емоції (табл. 1, р. 3)

8.1. Соціальна напруженість як відстань між ситуаціями

У цьому пункті нашим завданням буде побачити прояви СН на мікрорівні соціальної реальності, залишаючись в рамках обраного її визначення на макрорівні через міру нещільності соціальної тканини, а на мезорівні — через міру порушеності усталених практик мережевих взаємодій.

В яких поняттях можна описати розриви соціальної тканини та порушення ПМВ, переводячи фокус уваги на рівень індивіда та його реакції на всі зазначені соціальні явища?

Цікаву річ стосовно проблемності визначення СН у цьому зв'язку помітив вже згаданий вище Дені Буже, який вказує на важливий в методологічному плані парадокс — цілковиту визначеність поняття напруженості в інших дисциплінах, де воно чітко окреслене і добре вимірюється. Це стосується фізики, механіки, біології. В кожному разі напруженість містить уявлення про силу та рух. І основу цього руху становить *різниця між кількома елементами або ситуаціями* — від мікро- до макрорівня. В соціологічній площині, на думку цього автора, це може бути потрактоване як відстань між двома соціальними об'єктами — індивідами та групами з усіма соціально важливими характеристиками, що їм притаманні. Причому важливо, що ця відстань вимірюється не стільки об'єктивними показниками, скільки суб'єктивними оцінками цих показників. Іntenція до подолання цієї відстані і становить суть тієї сили й потенції руху, що міститься в понятті напруженості [Bouget, 2008: p. 7].

8.2. Відстань між ситуаціями: терміни опису

Про яку відстань і між чим ми тут маємо говорити в рамках нашої концепції?

Думаю, це відстань між тими двома суб'єктивно важливими соціальними ситуаціями, в яких перебуває конкретний індивід. На мезорівні це були ситуації до настання розривів у ПМВ і після такої події.

Як це виглядає в *суб'єктивній перспективі*? Суть ситуації можна описувати в *термінах потреб*, але в даному разі ми дещо ускладнимо цей підхід. Всі потреби для кожного окремого індивіда конкретизовані тією “хмариною” практик мережевих зв'язків, через яку вони задовольняються. Для розуміння механізму появи СН не можна розглядати потреби окремо від цього практичного комплексу. В термінах відстані між двома ситуаціями ми маємо говорити про відстань між ситуаціями, де якась потреба задовольняється одним комплексом ПМВ, умовно “вчорашнім”, і тим, що виник “сьогодні”. Вчорашній був звичним, це були саме рутинізовані практики, що не потребували значного часу та енергії на щоденне налаштування. Сьогоднішній — це порушення звичного, обірвані нитки зв'язків і практик.

Нерв напруги виникає саме тут, і *СН на мікрорівні* — це індивідуальна сила й іntenція, що спрямована на ліквідацію таких розривів не лише у площині власне потреб, а й у площині звичних практик їх задоволення.

Але тут є важливий момент, який обов'язково варто відзначити. При переході від мезорівня СН до мікрорівня ми, по суті, переходимо від *об'єктивної картини ситуації*, тих об'єктивних розривів у ПМВ, що утворилися, до її *суб'єктивного сприйняття*.

Таким чином, до визначення СН на макрорівні (як міри нецілості соціальної тканини) на мезорівні (як міри порушеності ПМВ) додається ще одна суттєва складова, що виникає на мікрорівні соціальної реальності — суб'єктивне позначення ситуації розривів і відповідна інтенція до її ліквідації.

Слово “позначення” тут не є точним. Про що насправді варто в даному разі говорити, стане зрозумілим, коли ми перейдемо до детальнішого розгляду мікрорівня СН.

8.3. Габітус, габітуальна криза, стрес, фрустрація

Де саме, вже в індивідуальному просторі відбуваються зміни, що відповідають розривам ПМВ на мезорівні?

У даному разі в фокусі уваги має постати *поняття габітусу*, активізувавши методологічну присутність *парадигми практик*. Поняття габітусу тут є дуже запитуваним, оскільки це той комплекс налаштувань на дії, що вписаний до кодів нашої психіки, тілесності, свідомості та несвідомого, який є передумовою і продуцентом усіх звичних практик, зокрема і практик мережних взаємодій (ПМВ). Розірваність практик, їхня раптова неефективність, криза повсякденності проєціюється на цей габітуальний комплекс і, своєю чергою, виявляє вже його неефективність. Тут недостатньо говорити про кризу свідомості у вузькому сенсі (як усвідомленості), а треба говорити радше про *габітуальну кризу* як кризу дієздатності всього психосоматичного комплексу, що раніше забезпечував певний сектор життєдіяльності людини, породжував певний стиль життя [Бевзенко, 2008].

Тут може постати питання — а чи не варто використовувати в цьому випадку поняття *стресу*, що його обирають деякі автори для визначення соціально-психологічного боку соціальної напруженості [De la Sablonniere, 2017]. Якщо б ми зводили прояви СН на мікрорівні лише до психологічних станів, то, напевне, поняття стресу тут було б найадекватнішим. Але ми пішли шляхом того поняттєвого ланцюжка, що йде від ототожнень СН = соціальна тканина = ПМВ. І тоді для переходу від СН на мікрорівні нам логічно обирати саме поняття *габітусу*, що безпосередньо пов'язане з поняттям практик.

Крім усього іншого, поняття *габітуальної кризи* виглядає більш загальним щодо поняття стресу, оскільки є вписаним у загальну габітуальну динаміку і стосується всього психосоматичного комплексу людини. Індивідуальний габітус — це конденсована індивідуальна історія людини, біографія якої розгорталася у певних соціальних та культурних просторах. Це єдність системного й індивідуального, що дуже показово втілюється в стилях життя, які можна розглядати як зовнішній прояв індивідуальної габітуальної конфігурації [Бурдьє, 2005].

8.4. Габітуальна криза — рівні присутності у психосоматичному просторі

Габітус за визначенням — це психосоматичне явище, певна структура в тілі та у психіці людини, що налаштована на певну ситуацію і лежить у підґрунті практичних дій у цій ситуації. Детально її можна розписати через такі складові:

- психосоматичні *переживання* ситуації, глибинна недиференційована і при цьому концентрована проекція ситуації на людську психосоматику;
- палітра *емоцій та почуттів*, що відповідають ситуації;
- *когнітивна модель ситуації*, частина габітусу, присутня у свідомості людини;
- *психосоматична інтенція до дій*, складова габітусу, що відповідає за його динаміку і безпосередньо пов'язана з поведінкою і практиками

Отже, габітуальна криза як прояв СН на мікрорівні — це криза, що заторкує всі ці складові. Напруженість між двома ситуаціями, про які йшлося вище, — це габітуальна напруженість у пошуку нової габітуальної конфігурації, нової рівноваги між габітусом і ситуацією, що склалася.

Таким чином, щоб ми могли перейти від проявів СН на мезорівні до її мікрорівневої присутності й побачити, як це виливається в конкретну соціальну поведінку реальних членів суспільства, ми повинні рухатися за логічним ланцюжком: *розриви у практиках мережеских взаємодій (мезорівень) — габітуальна криза — відповідний комплекс психосоматичних переживань — відповідна емоційна палітра — когнітивна модель ситуації — інтенція до дій в напрямі зняття габітуальної кризи — відповідні поведінкові прояви*.

Зосередимося на кожному з цих рівнів докладніше.

8.4.1. Рівень переживань

Рівень переживань тут є найбільш глибинним, первинним, ще не диференційованим у почуття та емоції, які можна позначити словами. Але, слід підкреслити, поява певних переживань — це вже буде перший рівень соціально забарвленої суб'єктивної реакції на ситуацію, яка об'єктивно існує і породжує габітуальну кризу. І саме з цього рівня і можна вести відлік появи та індивідуального руху до її ліквідації. З цього рівня, а не рівня свідомої фіксації ситуації, треба починати розглядати мікрорівень соціальної напруженості, якщо ми хочемо зафіксувати її на самому початковому етапі. Це особливо важливо в разі, якщо наші знання будуть використовуватися для менеджменту соціальної напруженості.

У чому суть цих переживань?

Виходячи з визначення СН на макрорівні як міри розривів у соціальній тканині, ми можемо сказати — на площину переживань окремого члена суспільства це проєціюється у вигляді переживання *розірваності своїх зв'язків з соціальним цілим*, своєї виключеності з певного спектра суспільних відносин, часткової або й повної маргіналізації.

Таким чином, маємо ще раз наголосити, визначення СН як результату депривації тих чи інших потреб є недостатнім. Просто психологічне переживання незадоволеності якоїсь потреби треба відрізнити від переживання розриву з тим сегментом соціуму, який сприяв задоволенню цих потреб. Скажімо, потребу в їжі можна задовольнити і зменшивши споживання, спростивши його, купуючи продукти на акціях та розпродажах, зрештою — багато чого люди викидають, і ми бачимо, як жебраки серед того шукають їжу і знаходять. Але тут важливо, що всі життєві потреби задовольняються опосередковано через ті чи інші практики взаємодій та стилі життя. А ці практики визначають те місце в суспільстві, яке людина посідає, її статус, окреслюють її як вузлову точку в тому місці соціальної тканини, де вона перебуває.

8.4.2. Від переживань до емоцій

СН на рівні глибинних переживань — це недиференційована перша відповідь мікропростору на відповідні макро- і мезоподії. Далі це глибинне переживання людиною розриву соціальної тканини навколо себе, своєї соціальної виключності — часткової, значної або цілковитої — піднімається вгору східцями психологічних станів і перетворюється на емоції.

І тут логічно вирізнити дві палітри відповідних емоційних станів.

Перша палітра — ті почуття та емоції, що відповідають цьому відчуттю розриву — роздратування, злість, страх, відчай, обурення, недовіра, безнадійність, беззахисність, непотрібність, фрустрація, стрес. Цей ряд можна, звичайно, продовжувати іншими відтінками почуттів, що відповідають недиференційованому переживанню перебування в точці соціального розриву. Це й буде головною точкою концентрації енергії СН, емоційної фіксації тієї відстані, різниці між двома соціальними ситуаціями, які й генерують напруження.

Інша палітра емоцій вказує на вектор руху до виправлення ситуації. Людина діє в тому напрямку, де до неї повернеться надія, спокій, впевненість, відчуття захищеності, запитуваності, довіра, відчуття вписаності в соціальне оточення чи в суспільство як таке. І, знову-таки, цю палітру можна розширити. Головне ж — емоційне позначення напрямку руху, інтенції до пошуку такого стану, де нові практики дадуть нове відчуття міцності мережевих взаємодій.

Сказане про емоційну складову габітусу значною мірою є дотичним до тих досліджень, що ведуться в напрямку *соціології емоцій*, впливу емоційних станів на протестну активність, зокрема в нашій вітчизняній соціології [Злобіна, 2016, 2017б; Резнік, 2018]. Стосовно цих розробок наведені вище міркування виглядають досить схематичними й мають лише ту перевагу, що є спробою вписати це в загальну модель, яка не вириває мікрорівень з інтегральної концепції соціальної напруженості. Емоційна складова в цьому разі виявляється найбільш виразним аспектом мікрорівневого прояву СН.

8.4.3. Когнітивний рівень

У цьому пункті ми маємо сказати кілька слів про те, що ми вище назвали *когнітивною моделлю ситуації*, позначивши таким чином ту частину габітуальної налаштованості на практики, що присутня у свідомості людини.

Звичайно, є різні визначення когнітивного, і якщо під цим розуміти знання в широкому смислі слова, то тоді певною мірою правомірно буде говорити і про соматичне, і про емоційне знання. І в цьому напрямку рухається когнітивістика — нова сфера наукового знання, що швидко розвивається [Нестерова, 2015]. Але тут ми цим терміном позначимо саме ту частину визначення людиною ситуації, що є усвідомленою і може бути вербалізованою. Що така складова у відношенні “людина — ситуація” існує, заперечувати важко; вона на поверхні, і її найлегше відстежувати, зокрема й соціологічними методами. Але питання становить статус цієї частини знання (в широкому сенсі) про ситуацію в процесі формування поведінкових актів, особливо в ситуації габітуальної кризи, яку ми розглядаємо.

Якби ми стояли на позиціях теорії раціонального вибору, то безумовно саме цій усвідомленій складовій мали б надавати переважного значення. В багатьох дослідженнях останніх років минулого століття саме так і відбувалося, бо теорія раціонального вибору тоді посіла чи не найперше місце серед теорій, що намагалися пояснити соціальну поведінку. Людина соціологічна стала переважно людиною економічною. Як пише В.Культигін, цією теорією було порушено той “консенсус, що існував серед таких теоретиків, як Т.Парсонс, Р.Дарендорф, Г.Гарфінкель, П.Бурдьє, Е.Гіденс, щодо неможливості звести соціальне життя до економічної логіки” [Культигін, 2004: с. 27].

Наш теоретико-методологічний вибір, як це впливає з усього сказаного вище, лежить радше у площині зазначеного консенсусу. Раціональна складова у продукуванні габітусом наших практик видається не надто значною вже за самим визначенням дорефлексійності практичних дій. Особливо це стосується ситуації габітуальної кризи, про яку ми переважно й говоримо. А втім, вказати на наявність такого регулятивного компоненту в процесі формування наших практичних дій було необхідно. У тих окремих випадках, коли людина здатна до глибокої рефлексії щодо своїх переживань, думок та емоцій, ця складова є дієвою і важливою. Але здатність до такої рефлексії не є статистично вагомою для нашого культурного ареалу; особливо це стосується кризових ситуацій, де часові ресурси для таких рефлексійних дій є обмеженими.

Побічним підтвердженням правильності такого висновку є та неефективність прогнозів протестних дій, що ґрунтуються на припущенні раціональності та усвідомленості вибору. Люди в процесі соціологічних опитувань висловлюють готовність протестувати, але потім не дотримуються цієї готовності. І навпаки — відмовляються від протестів на словах, а потім раптом масово виходять на майдани.

8.5. Зняття габітуальної кризи.

Індивідуальні поведінкові інтенції

Говорячи про переживання, емоції, почуття, когнітивну модель ситуації, ми таким чином прописуємо ту проекцію ситуації на суб’єктивний про-

стір, що буде мати переважне значення при формуванні відповідної поведінки. І енергія дії рухатиметься саме за цим ланцюжком: переживання — емоції — когнітивна модель ситуації — імпульс до дії — поведінка.

Інтенції до дії будуть тісно пов'язаними з тим, хто і що переживає, й емоційно позначається як причина появи розривів у практиках взаємодій. Тобто пункт “де причина?” посідає важливе місце в суб'єктивній моделі ситуації і рішучим чином впливає на імпульс до дії. Таких причин може бути багато, не всі вони мають соціальний характер або стосуються даного соціуму. Це може бути і природа, бог, інші соціуми, ще якісь сили. Напруження на рівні переживань та емоцій може виникати за всіма цими векторами (образна на бога, негатив у стосунку до умовного ворога тощо), але в соціальну напруженість даного суспільства ці переживання перетворюються тоді, коли причини та можливості регулювання ситуації будуть пов'язані із соціальними суб'єктами, що належать саме до цього суспільства. Ці суб'єкти можуть бути різного масштабу — від родичів, сусідів, окремих соціальних груп до влади різного рівня. І це визначить інтенції до відповідних поведінкових рухів.

Суттєво важливо, що часто напрямок поведінкових поштовхів у ситуації габітуальної кризи задається не стільки бажанням відновити колишні практики, скільки бажанням повернути собі стан емоційної рівноваги, за яким — стан габітуальної рівноваги. Шляхи до цього можуть бути різними, але всі вони є радше *комбінацією двох відомих полярних варіантів дії*.

Перший і найпоширеніший — це *адаптація до ситуації*, вихід з габітуальної кризи через формування нових габітуальних налаштувань вже на нові практики взаємодій. Це найбільш “тихий” спосіб виходу зі стану соціальної напруженості, коли розриви соціальної тканини полагоджуються, так би мовити, еволюційним шляхом, поступовим “загоєнням” соціальної тканини і без особливих соціальних потрясінь.

Але тут важливим є той *адаптивний ресурс*, що його має людина. (Тобто йдеться про ресурсний комплекс, що включає час, гроші, здоров'я, компетенції, соціальні контакти та багато іншого.) Цих ресурсів у людини може вистачити на ліквідацію лише невеликих розривів в окремому секторі соціальних практик — локальних габітуальних розривів. У разі, якщо розриви ідуть по широкому полю практик життєдіяльності, ресурсів для адаптації у переважної більшості людей може виявитися недостатньо, й адаптивні механізми вже не спрацюють.

Інший шлях повернути собі габітуальну рівновагу в рамках тезаурусу парадигми складності ми маємо назвати *біфуркаційним*. Можливо, більш звичним, хоча й не зовсім синонімічним, тут буде позначення його як *кризового*, але смислові навантаження у випадку використання поняття біфуркації є більш насиченими і рельєфними. (Вони підкреслюють варіативність, непередбачуваність, необоротність поведінкових виборів, важливість випадкових впливів.) Цей стан виникає тоді, коли розривів виявляється дуже багато, вони стосуються значної кількості порушених життєвих практик, а названих вище ресурсів для адаптації виявляється замало. В цьому разі інтенція до нової внутрішньої рівноваги, до відчуття повернення вписаності

в соціальне оточення йде шляхом радикальної зміни самих мереж соціальних взаємодій.

Для *біфуркаційних* (кризових) *шляхів виходу з габітуальної кризи* характерним є той момент, що у процесі поведінкових рухів до її зняття людина може переміститися зовсім в інший сектор соціального простору. Тут важливо рухатися в напрямку тієї палітри емоцій, що регулює пошук шляхів виходу з ситуації СН. І тут, найімовірніше, вже не відновляться ті розірвані практики, що спричинили внутрішню напруженість і послугували поштовхом до руху на її подолання. І мережі та практична картина в цьому випадку зазнають суттєвих змін.

Як ілюстрацію одного із варіантів зняття соціальної напруженості можна навести такий приклад. Люди вийшли на протест внаслідок реальних епізодів руйнування практик взаємодій, що сталися в їхньому конкретному житті. Це може бути звільнення з роботи і подальша руйнація практик взаємодій на професійному полі, розрив практик споживання з причини зменшення доходів. До подібних наслідків ведуть багато інших ситуацій — відібрали бізнес, сталася екологічна катастрофа, стався розбійний напад, несправедливо винесли судові рішення і позбавили волі, підвищили тарифи тощо. Якщо внаслідок якихось таких подій людина приєднається до протестів і знайде там своє місце в якості лідера або просто члена групи спротиву, ці нові зв'язки та практики повернуть їй відчуття своєї запитуваності в суспільстві. В такому випадку первинні розриви, найімовірніше, втратять силу емоційного стимулятора соціальної напруженості на мікрорівні. Вагомими стануть нові практики й те місце (скажімо, лідера), що людина посіла в переплетінні соціальних взаємодій.

Але, як варіант, унаслідок тих же пошуків нових соціальних взаємодій людина може спуститися на соціальне дно, почати життя серед бомжів та жебраків і знайти там своє місце. Порушені практики не відновляться, натомість почуття вписаності в соціальну тканину повернеться.

Причому часто ймовірність вибитися в лідери або спуститися на дно не є радикально відмінною, все може статися завдяки якійсь *випадковій події*. Тут ми можемо знайти відповідь на питання, чому так непросто повертати до нормального соціального життя тих, хто опинився на “дні”, як і тих, хто став професійним борцем за справедливість (революціонером, журналістом-розслідувачем тощо). Шукане зміцнення навколишньої соціальної тканини було знайдене не шляхом ремонту старого, а шляхом утворення нового комплексу ПМВ. Найважливіший критерій успішності такого переміщення — вписаність у соціальний простір — було задоволено.

8.6. Мікрорівень СН і стани суспільства

На завершення розгляду цього пункту ми маємо подивитися, як ситуація на мікрорівні виглядає в кожному із зазначених трьох станів суспільства. В даному разі для нас важливим і таким, що суттєво відрізняє усі ці стани на мікрорівні, буде те, як виглядає типова габітуальна ситуація в кожному з цих станів.

СС1. Стан соціальної стабільності. Невелика варіативність габітуальних налаштувань на ПМВ. Для більшості членів соціуму — стабільність

габітусу і відповідних практик. У суспільстві спостерігаються поодинокі випадки суттєвих розривів ПМВ, а відповідно — поодинокі випадки габітуальної кризи.

СС2. Конструктивно-адаптивна нестабільність. Габітуальні налаштування на ПМВ у переважної більшості членів соціуму є гнучкими і варіативними. В цьому полягає ризик, але й адаптивний потенціал. Порушення, розриви в одних ланцюжках практик викликають габітуальне напруження, але воно долається за рахунок інших ланцюжків. Проте в цьому стані суспільства габітуальна криза, коли звичні ланцюжки не спрацьовують, виникає у значно більшій кількості членів соціуму порівняно з СС1.

СС3. Деструктивна нестабільність. У цьому випадку спостерігається побільшення випадків габітуальної кризи до критичного соціального рівня, коли кількість тих, хто перебуває у стані соціального стресу та фрустрації, є критично високою.

9. Напруженість і свобода — спільний механізм утворення на рівні ПМВ

Наприкінці розгляду проявів СН на мікрорівні треба сказати кілька слів про ситуацію, коли нібито ті самі зменшення щільності соціальної тканини набувають на емоційному рівні відтінку зовсім *не напруженості, а навпаки — свободи*. Це якраз той момент, коли ми можемо побачити приховані семантичні змісти, які є в одному й тому самому явищі зменшення щільності соціальної тканини. Момент семантичного переходу від “свободи” до “соціальної напруженості” тут є досить розмитим, але інтегральне визначення СН дає змогу його побачити.

Ідеться про ті випадки, коли дуже щільні “коридори” звичних ПМВ в тому чи іншому сегменті соціального життя людей раптом набувають певної варіативності. Це можуть бути випадки послаблення тоталітарного чи авторитарного режиму, перехід від традиційних суспільних відносин до модерних тощо. В цьому разі щільність соціальної тканини насправді зменшується, але для більшості людей це виглядає як бажане збільшення свободи вибору у здійсненні тих чи тих життєвих практик. Як приклад, у момент розпаду Радянського Союзу було збільшено варіативність практик здоров’я за рахунок можливості обирати деяких лікарів, легалізації практик народних цілителів тощо. Так само практики освіти теж стали більш варіативними завдяки праву обирати для дитини школу самостійно, а не лише за пропискою. Це зменшувало щільність соціальної тканини, але давало відчуття свободи.

Таким чином, свобода — це те поняття, яке ми можемо додати до переліку понять-супутників поняття СН в тому разі, коли погоджуємося із запропонованою концептуалізацією.

У наступній частині статті буде продовжено розкриття запропонованої концептуальної схеми, що її коротко подано в таблиці 1. Основний наголос буде зроблено на *макрорівневому прояві соціальної напруженості* й тих прагматичних висновках для системного *менеджменту напруженості*, які з цього випливають. Найважливішим моментом для побудови стратегії та-

кого менеджменту є те, що *переходи між станами суспільства з різними рівнями СН (СС1, СС2, СС3) є не поступовими (лінійними), а фазовими, стрибкоподібними (нелінійними)*. Тож далі буде показано, які особливості менеджменту забезпечують переходи за лініями СС1 => СС2, СС1 => СС3; СС2 => СС3; СС3 => СС1; СС3 => СС2. В тому разі, коли цей перехід не відповідає меті менеджера (умовно – виходові на стан СС2 конструктивної напруженості), це буде позначено як менеджерські помилки. Окремо буде обговорено питання *двох типів чинників соціальної напруженості*, що впливають на об'єктивну та суб'єктивну її складову. Завершатиметься розвідка обговоренням одного з ключових питань для інтегративних моделей соціальної динаміки — як *співвідносяться мікро- і макродетермінізм* у цих процесах. Буде показано, що мікродетермінізм нерівномірно розподілений як у соціальному просторі, так і в часі (тобто залежить від фази системного стану). Останнє має прямий стосунок для прогнозу успішності чи неуспішності менеджменту СН.

Продовження статті та список використаних джерел будуть опубліковані в наступному числі.

Матеріал отримано 12.07.2018